

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

TARİX ELMLƏRİNDƏ MÜASİR TƏLƏBLƏR VƏ TƏDQIQATLAR
I BEYNƏLXALQ ELMI KONFRANS
Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalın xüsusi buraxılışı

MODERN REQUIREMENTS AND RESEARCH IN HISTORICAL SCIENCES
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
Special issue of the Ancient Land International Scientific Journal

Bakı, Azərbaycan
15 aprel 2026

**TARİX ELMLƏRİNDƏ MÜASİR TƏLƏBLƏR VƏ
TƏDQİQATLAR
I BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalın xüsusi buraxılışı**

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/I/TEMTT/BK/QD/2026>

**MODERN REQUIREMENTS AND RESEARCH IN
HISTORICAL SCIENCES
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
Special issue of the Ancient Land International
Scientific Journal**

15 aprel 2026

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185

e-ISSN: 2709-4197

DOI: 10.36719

TOGETHER WE REACH THE GOAL

© Jumalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütələqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© new.history.bek@gmail.com

© aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. İsmayıl HACIYEV, AMEA Naxçıvan Bölməsi / Azərbaycan

Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan

Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü İl Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arzu XƏLİLZADƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, Institute of History and Ethnology named after
A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Deputy Chairmen

Researcher Mubariz HUSEYNOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Abdulkadir GUL, Erzincan Binali Yildirim University / Turkey

Executive Secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTEN, Baku State University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Ismayil HACIYEV, Nakhchivan Branch of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Esmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULI, R.B. Suleymanov Institute of Oriental Studies /
Kazakhstan

Prof. Dr. Javid QASIMOV, Van Centennial University / Turkey

Prof. Dr. Haji HASENOV, Institute of History and Ethnology named after
A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Jabi BAKHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after
A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arzu KHALILZADE, Baku State University / Azerbaijan

Xəzər Hüseynov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

tarix elmləri doktoru

<https://orcid.org/0009-0009-9396-1903>

xezerhuseynov@gmail.com

Elnar Əlizadə

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-5483-6228>

elnarelixan2003@gmail.com

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması: Naxçıvan Muxtar Respublikasında hərbi səfərbərlik

***Açar sözlər:** İkinci Dünya, Hərbi səfərbərlik, Naxçıvan, Şərur rayonu, Ordubad rayonu, Babək rayonu, Şahbuz rayonu*

***Keywords:** World War II, Military mobilization, Nakhchivan, Sharur district, Ordubad district, Babek district, Shahbuz district*

Dövrü mətbuatdan və arxiv sənədlərindən aydın olur ki, İkinci Dünya müharibəsinin ilk günlərində vətənimizin ayrı-ayrı yerlərində keçirilən saysız-hesabsız mitinq və yığıncaqlar xalqın tam birliyinin parlaq nümunəsinə çevrildi. O ağır, qanlı-qadalı günlərdə fəhlələr, qulluqçular, kolxozçular və ziyalılar dəstə-dəstə hərbi komissarlığa gəlir, döyüşən ordu sıralarına göndərilmələrini xahiş edirdilər. 1941-ci il 03 iyula olan məlumata görə Naxçıvan Muxtar Respublika üzrə 10495 nəfər; o cümlədən 7287 kişi və 3208 nəfər qadın müharibəyə getmək üçün ərizə vermişdir. Bunların 1127 nəfəri partiyaçı, 2158 nəfəri komsomolçu və 7210 nəfəri isə bitərəf idi. Ərizə verənlərdən 1127 nəfər partiyaçı, 2156 nəfər komsomolçu, 3208 nəfər bitərəf

səfərbərliyə alınaraq ordu sıralarına yola salmışdı (Hüseynov, 2012, s. 49).

Azərbaycan K(b)P Naxçıvan Vilayət Komitəsinin hərbi şöbəsinin müdirinin göndərdiyi məlumatından aydın olur ki, 22 iyun 1941-ci ildə səfərbərlik elanı ilə əlaqədar Azərbaycan K(b)P Naxçıvan Vilayət Komitəsinə və Naxçıvan hərbi komissarlığına Naxçıvanın şəhər və rayonlarında 150 zəhmətkeş tərəfindən Qızıl (Qırmızı) Orduya erkən çağırış üçün xahişi ilə ərizələr daxil olduğunu bildirməklə səfərbərliyə alınmasını qeyd edirdi.

1942-ci ilin fevral ayına olan məlumata görə Naxçıvan şəhəri üzrə 116 nəfər, Culfa rayonu üzrə 14 nəfər, Ordubad rayonu üzrə 11 nəfər, Əbrəqunus (Culfa) rayonu üzrə 40 nəfər, Şahbuz rayonu üzrə 60 nəfər, Şərur rayonu üzrə 177 nəfər və Naxçıvan (Babək) rayonu üzrə 52 nəfər müəllim hərbi komissarlığa ərizə verərək səfərbərliyə alınmış, cəbhələrdə vuruşmaq üçün göndərmələrini xahiş etmişdilər (NMR DA. f.1.siy.1.ış 36, v.19).

Naxçıvan rayon partiya təşkilatı partiyanın ən yaxşı oğullarından, partiya üzvü namizədlərindən 677 nəfərini, komsomol təşkilatı isə 2567 nəfəri ordu sırasına göndərmişdir. Onların bir çoxu “416-cı Qızıl bayraqlı” Taqanroq diviziyasında olmuşlar (NMR DA. f.1.siy.2.ış 14, v.44-45).

İkinci Dünya müharibəsi illərində təkcə Sədərək kəndindən 462 nəfər döyüşçü ordu sıralarına getmiş, bunlardan 199 nəfəri geri qayıtmışdır.

1941-1945-ci illərdə Ordubad rayonundan İkinci Dünya müharibəsinə təqribən 5600 nəfərə yaxın rayon hərbi komissarlığı tərəfindən səfərbərliyə alınmış və onlardan 760 nəfər yaralı geri qayıtmışdır (Cəfərov, 2015, s. 28).

İkinci Dünya müharibəsi illərində Şərur rayonu üzrə 4.007 nəfər döyüşən ordu sıralarına səfərbər edilmiş, onlardan 394

nəfəri həlak olmuş, 2.395 nəfər itkin düşmüşdür. Ölkədə səfərbərlik edildiyi gündən əli silah tutan Zeyvə-Düdəngəlilər (Şərur rayonu) də könüllü surətdə ordu sıralarına getmək üçün müraciət etmiş, bunların 250 nəfəri müharibəyə yola salınmışdır ki, onların da 106 nəfəri döyüşlərdə həlak olmuşdur.

Müharibə illərində bu kəndlərdən bir nəfər də olsun əsgəri çağırışdan yayınmamış, səfərbərlik yaşına çatmış hər kəs cəbhəyə yola düşmüşdür. Müharibəyə gedənlər içərisində 16 nəfər müəllim, 10 nəfər həkim, 19 nəfər peşəkar hərbiçi olmuşdur. Onların 17 nəfəri müxtəlif rütbəli zabitlər, 20 nəfərdən çoxu isə starşına və serjant olmuşdur (Şərq qapısı, 2005).

Müharibənin ilk günlərindən Kəngərli (Şərur) yurdunun zəhmətkeşlərinin bütün səyləri vahid məqsədə-faşizmin darmadağın edilməsinə yönəlmişdi. Onlar böyük ruh yüksəkliyi ilə yekdillik, hərbi dövrünün bütün çətinliklərini dəf etməyə hazır olmaq əzmini nümayiş etdirdilər. Kəngərli kəndlərində keçirilən mitinq və yığıncaqlardan sonra fəhlələr, kolxozçular, ziyalılar dəstə-dəstə hərbi komissarlığa gələrək cəbhəyə getmələrini xahiş edirdilər. Bu ağır illərdə Kəngərli ərazisindən 1370 nəfər cəbhəyə getmişdir. Onlardan 600 nəfəri faşizmə qarşı mübarizədə müharibə veteranı adını qazanmışdır (Cəfərov, 2015, s. 29).

Babək (Naxçıvan) rayonundan müharibəyə 1250 nəfər göndərildi, bu igidlərin 1050 nəfəri döyüş meydanlarında həlak oldu, itkin düşdü (Şərqi səhəri, 2009.4 may).

Bu ağır, qanlı müharibədə Cəhri sovetliyindən 613 nəfər faşizmə qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparmış, onların yarısından çoxu geri qayıtmamış, sağ qalanların əksəriyyəti isə əlil olmuşdur (Şərqi səhəri, 2005).

Babək rayonunun Nəhrəm kəndindən müharibəyə 641 nəfər yollanıb, onlardan 409 nəfəri Vətən yolunda qəhramancasına həlak olmuşdur (Şərqin səhəri, 2005).

İkinci Dünya müharibəsinin ilk günlərində muxtar respublikanın həkim və orta tibb işçilərinin xeyli hissəsi Sovet Ordusu və Hərbi Dəniz Donanması sıralarına səfərbərliyə alınmışdır. Həkimlərdən Tofiq Sultanov, Mehdi Bağırov, Abbas Əliyev, Əbdülməli Tahirov, Əkbər İsmayılov, Camal İbrahimov, Əkbər Fəttahov, Valentina Suxova, Abdulla Abdullayev, Əzim Kazımov, Hacı Mehdiyev, Cabbar Cəfərov, orta tibb işçilərindən Dilbər Təhməzbəyova, Zərifə Camalbəyova, Xeyrənsə Abdullayeva, Səffiyə Sultanova və başqalarının düşmən üzərində qələbədə böyük xidmətləri olmuşdur (Cəfərov, 2015, s. 29).

Müharibə günlərində vacib məsələlərdən biri də SSRİ Dövlət Müdafiə Nazirliyinin “Əhali arasında ümumi hərbi hazırlığın keçirilməsi” haqqında qərarını həyata keçirməkdən ibarət idi. Şəhər və rayon partiya komitələrinin hərbi şöbələri bu tədbirə fəal qoşulmuşlar. Nəticədə respublikada I, II, III, IV dərəcəli 5118 nəfər atıcı əsgər, 1425 nəfər minamyotçu, avtomatçı və plemiyotçu hazırlanmışdır ki, bunların da 25 nəfəri qadın olmuşdur (NMR DA.f.299.siy.1.ış 48, v.9).

İkinci Dünya Müharibəsi günlərində muxtar respublikanın komsomol təşkilatlarının işi haqqında yazılan arayışdan aydın olur ki, respublikanın komsomol təşkilatları gənclərin hərbi tərbiyəsi üzrə əhəmiyyətli işlər görmüşdü. Müharibə dövründə 6485 komsomolçu cəbhəyə göndərilmişdir. Qızıl (Qırmızı) ordu üçün respublikada komsomol təşkilatlarının köməyi ilə hərbi mütəxəssislərin hazırlanması ilə bağlı mütəmadi işlər aparılırdı. Müharibə dövrü ərzində 2889 komsomolçu ümumi məcburi hərbi təhsil bölmələrində 110 saatlıq ümumi məcburi hərbi təhsil proqramını keçərək, müxtəlif hərbi ixtisaslara yiyələnmişlər.

Təkcə müharibə vaxtı komsomolçulardan 100 nəfər pulemyotçu, 155 nəfər avtomatçı, 70 nəfər minomyotçu, 432 qırıcı tanklar, 527 nəfər snayperçi, 35 nəfər əl pulemyotçusu, 166 nəfər tibb bacısı, 467 nəfər sanitar drujinaçı, 38 nəfər teleqrafçı, 10 nəfər telefonçu, 143 nəfər döyüş süngülərinin təlimatçıları hazırlanmışdı (Cəfərov, 2015, s. 30).

İkinci Dünya müharibəsi illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasından 29025 nəfərdən çox əsgər düşmənə qarşı rəşadətli vuruşaraq misilsiz şücaət göstərmişdir. Onlardan 15325 nəfəri döyüşlərdə həlak olmuşdur (Hüseynov, 2012, s. 49).

1941-1945-ci illər müharibəsində Sovet İttifaqı xalqları bütün hərbi, iqtisadi və ideoloji qüvvələrini səfərbər edərək bu ağır müharibədən tarixi qələbə ilə çıxdılar. SSRİ xalqlarının birgə qəhrəmanlığı və rəşadəti bütün bəşəriyyəti xilas etdi. SSRİ xalqları Hitler Almaniyası və militarist Yaponiya üzərində çaldığı misilsiz qələbə ilə bütün bəşəriyyəti faşizm və militarizm əsarətinə düşmək təhlükəsindən qorudu. Məhz bu qələbə sayəsində Avropa və Asiya ölkələrinin xalqları faşizm və militarizm əsarətindən azad oldular, sülh, demokratiya, milli istiqlaliyyət və müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoydular.

Ədəbiyyat

1. Bağırov, V. (2010). *İkinci cahan müharibəsində Ordubad və ordubadlılar*. Elm və təhsil.
2. Cəfərov, F. A. (2015). *Naxçıvan İkinci Dünya müharibəsi illərində*. ADPU.
3. Hüseynov, X. A. (2012). *Avropa ölkələrində partizan və anti-faşist müqavimət hərəkətində Azərbaycan SSR-in Naxçıvan MSSR-dən olan döyüşçülərinin döyüş yolu (Dərs vəsaiti)*. ADPU.

4. Mədətov, Q. (1965). *Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində (1941–1945-ci illər)*.
5. NMR DA. (n.d.). *Fond 1, siyahı 1, iş 36*.
6. NMR DA. (n.d.). *Fond 1, siyahı 2, iş 14*.
7. NMR DA. (n.d.). *Fond 299, siyahı 1, iş 48*.
8. *Şərq qapısı* qəzeti. (n.d.).
9. *Şərqi səhəri* qəzeti. (n.d.).

Saidə Babayeva

Gəncə Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0008-6353-9878>

saidababayeva962@gmail.com

Ortaq türk abidələri arxeoloji və yazılı tədqiqatlarda

Açar sözlər: türk, tarix, xalq, cəhalət, abidə

Keywords: Turk, history, people, ignorance, monument

Türkdilli xalqlar dünyanın ən qədim xalqlarından biridir. Türk xalqlarının orta q tarixinin birlikdə araşdırılmasına çox gec başlanılmışdır. Yazılı mənbələrdə müasir türk xalqlarının əksəriyyətinin tarixi əksini tapmamışdır. Bu boşluğu arxeoloji tapıntılar müəyyən qədər doldurur. Bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələrindən Qədim Göytürk dövləti, türk tayfaları, türk dili, adət-ənənələri haqqında geniş məlumatı almaq olur. Bu abidələr VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş böyük Göytürk imperatorluğunun yadigarlarıdır.

Türkdilli xalqların çox geniş ərazilərdə məskunlaşması arxeoloji qazıntılar zamanı təsdiqini tapmışdır. Qədim Orxon-Yenisey abidələri və onun çoxsaylı bilim adamları tərəfindən geniş şəkildə araşdırılması, bu möhtəşəm abidənin türk xalqlarına aid olduğu qənaətinə gəlmələri yanlış fikirlərə son qoydu. “Runik yazıları haqqında ilk məlumat I Pyotrun dövründə olmuşdur. Bu yazılara aid ikinci məlumat S.Reme zöv tərəfindən verilmişdir” (Azərbaycan tarixi, 2001, s. 297). Lakin bu məlumatlar təsadüfi xarakter daşıyırdı. Sonralar bu abidələr haqqında uzun müddət Sibirdə yaşamış İsveç zabiti İohan Stralenberq təsdiqedicisi sənədlərlə məlumat verir.

XIX əsrin əvvəllərində (1822-ci ildə) Qriqori Spasski “Sibirskiy vestnik” (“Si bir xəbərləri”) jurnalında bu abidələr haqqında məqalə çap etdirir, sonra bu məqalə latın dilinə tərcümə edilir və beləliklə də, türk runik yazılar haqqında məlumat dünya alimlərinə məlum olur. 1889-cu ildə Fin alimləri Yenisey yazılarının atlasını çap edirlər. Onlar bu abidələrin finlərə aid olduğunu göstərməyə çalışırlar. Lakin sonralar Fin alimlərinin bu rəylərinin doğru olmadığı məlum olur. Orxon-Yenisey abidələrinin hansı xalqa aid olması məsələsinin həllində rus tədqiqatçısı N.M.Jadrintsevin 1889-cu ildəki ekspedisiyası böyük rol oynamışdır. “N.M.Jadrintsev Monqolustanda Koşa-Saydam gölü vadisində Orxon çayı sahilində “Gültəkin şərəfinə abidə” və “Bilgə xan abidəsi”ni tapır” (Mustafazadə, 2009, s. 122). Bu abidələr iki dildə yazılmışdır. Daşların üzərində məlum olmayan yazılardan başqa, daşların arxa tərəfində Çin dilində olan yazılardan məlum olur ki, bu abidələr türk xaqanı Bilgə (Mogilyan) xan və onun kiçik qardaşı Gültəkinin şərəfinə qoyulmuşdur. Beləliklə də, Orxon-Yenisey abidələrinin türk xalqlarına aid olması qəti məlum olur. 1890-cı ildə Orxon çayı vadisinə Fin ekspedisiyası göndərilir. 1891-ci ildə məşhur rus alimi V.V.Radlovun rəhbərliyi altında Rusiya Elmlər Akademiyası Orxon çayı sahillərinə ekspedisiya təşkil edir. 1892-ci ildə hər iki ekspedisiyanın nəticələri atlas şəklində çap olunur. Burada qeyri-məlum yazıların surətləri, abidələrin olduğu yerlərin xəritələri verilir. Beləliklə də, həmin sehirlı yazıların gec-tez oxunması üçün imkan və şərait yaranır.

Bu sehirlı yazıların oxunması alimlərin qarşısında böyük bir problem olur. Bəziləri bu yazıları məlum əlifbalarla tutuşdurub oxumaq istəmişlər, lakin müvəffəq ola bilməmişlər. Danimarka alimi V.Tomsen runik yazıları oxumaqda bu üsuldən istifadə etmir. V.Tomsen başqa yol seçir. O, runik yazılar üzərində uzun müddət müşahidə aparır. Müşahidə zamanı V.Tomsen müəyyən

edir ki, bu yazılar sağdan sola oxunur. Bundan başqa o, müəyyən edir ki, runik yazılarda bəzi işarələr biri-birinə yaxın, bəziləri isə biri-birindən uzaq yazılmışdır. Abidələrdə işarələrin belə vəziyyətdə olmasını V.Tomsen səslərin iki yerə bölünməsi, yəni ön dil və arxa dil səslərinə bölünməsi ilə izah edir. Belə bölgü isə türk dillərinə məxsusdur. Bundan sonra V.Tomsen Gültəkin abidəsindən tenrı, Gültəkin, Bilgə xan sözlərini seçib oxuyur və beləliklə, sehri yazıları oxumaq açarını tapır və nəhayət o, 1893-cü idlə runik yazılarını tamamilə oxuyur. V.Tomsenin bu kəşfi dilçilikdə böyük bir yenilik idi. V.Tomsenin kəşfindən sonra rus alimi Radlov 1894-1895-ci illərdə Gültəkin və Bilgə xan abidələrinin mətnlərini və tərcüməsini nəşr edir. Orxon-Yenisey abidələrinin tapılması türk dillərinin qədim dövrlərinin öyrənilməsi üçün çox gözəl material vermişdir. Bundan başqa bu abidələr qədim türk xalqlarının tarixini, etnoqrafiyasını öyrənməyə çox kömək edir. Türk xalqlarının minilliklərlə ölçülən tarixi və dövlətçilik ənənələrinin olması arxeoloji qazıntılarda təsdiqini tapır (Muxtarova, 2013, s. 16).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. (2001). VII cilddə, I cild. Elm nəşriyyatı.
2. Mustafazadə, T. (2009). *Ümumi tarix. I kitab (Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonuna qədər)*.
3. Muxtarova, Ə. (2013). *Türk xalqlarının tarixi (Qədim və Orta əsrlər): Ali və orta məktəblər üçün dərslik*.

Arzu Xəlilzadə

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-9919-3970>

arzuxelilzade89@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin inkişafı tarixinə dair

***Açar sözlər:** informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, milli peyk, kosmik sənaye, rabitə, Azərkosmos, kosmos, orbit*

***Keywords:** information and communication technologies, national satellite, space industry, communication, Azerkosmos, space, orbit*

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən diversifikasiya siyasətinin əsas elementlərindən biri də yaxın və ortamüddətli dövrdə İKT-nin ölkə iqtisadiyyatında üstünlüyünü təmin etməkdir. Bu strateji xəttin əsas istiqamətlərindən biri isə kommunikasiyaların ən son innovativ meyarlarını tətbiq etmək, bu texnologiyaların gəlirtutumlu sahəyə çevrilməsi yolu ilə iqtisadiyyatda modernləşməni gücləndirməkdir. Bu baxımdan, kosmik sənaye təkcə kosmosu fəth etmək vasitəsinə deyil, həm də qlobal və regional sosial-iqtisadi məsələlərin, elmi-texniki problemlərin həlli üçün əsas vasitəyə çevrilmişdir. Azərbaycan hökuməti ölkədə İKT sektorunun sürətli inkişafına çalışır və bu sahədə uğurlara nail olmuşdur. Bu baxımdan 2003-cü ilin fevralında Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı Fərmanla regionda ilk dəfə olaraq qəbul edilən İKT-nin inkişafı üzrə 10 illik Milli Strategiya mühüm əhəmiyyətə malikdir (Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, 2010). Peyk dövlətinə çevrilmək Azərbaycan üçün strateji hədəf idi. Buna görə də,

Prezident İlham Əliyev 2008-ci ilin noyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Sərəncam imzaladı (Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı). Bu, artıq kosmik sənaye sahəsində daha keyfiyyətli mərhələnin başlanması demək idi.

Azərbaycanda kosmik sahənin inkişafı üçün müəyyən mexanizmlər hələ müstəqilliyin ilk illərində yaradılmışdır. 1992-ci il fevralın 21-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə kosmik fəzanın öyrənilməsi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək, milli aerokosmik proqramları hazırlamaq və yerinə yetirmək, beynəlxalq kosmik layihələrə dair işləri əlaqələndirmək və idarə etmək məqsədilə ilə Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyinin əsasında Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi (MAKA) yaradılmışdır (Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos). (n.d.). MAKA 2003-cü ilə qədər Azərbaycan Respublikasının Dövlət Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsinin tabeliyində öz fəaliyyətini davam etdirmiş və yenidən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tabeliyinə verilmişdir.

Kosmik sənayenin inkişafı sahəsində ən mühüm addımlardan biri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2010-cu il 3 may tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin tabeliyində “Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin (Azərkosmos ASC) təsis edilməsi olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos), n.d). “Azərkosmos”un təsis edilməsində əsas məqsəd telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması, idarə edilməsi və istismarı işlərinin həyata keçirilməsi idi (“Azərkosmos” Açıq

Səhmdar Cəmiyyəti, 2010). “Azərkosmos”un əsas məqsədləri Azərbaycanın telekommunikasiya, Yer müşahidə və digər təyinatlı peyklərin orbitə çıxarılması, idarə edilməsi və istismarı işlərinin həyata keçirilməsindən, beynəlxalq kosmik layihələr çərçivəsində yerinə yetirilən fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla, həmçinin xarici dövlətlərin kosmik agentlikləri ilə kosmosdan dinc məqsədlərlə istifadə sahəsində əməkdaşlıq edilməsindən ibarət idi.

Araşdırılan illərdə kosmik sahənin inkişafı ilə əlaqədar praktiki işlərin görülməsi davam etdirildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 17 oktyabr tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurası yaradıldı (Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos), n.d.). Kosmik fəaliyyət sahəsində dövlət proqramlarından irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsinə nəzarət, kosmik fəzanın, o cümlədən uzaq kosmosun öyrənilməsinə və istifadəsinə dair işlərin aparılması istiqamətində sistemli araşdırmanın təşkil edilməsi, Azərbaycan Respublikasında və xaricdə kosmik fəaliyyətin nəticələrindən istifadənin elmi-texniki, istehsal, istifadəçi, təhsil və innovasiya strukturunun formalaşdırılmasının kompleks problemlərinin həllinə dair təkliflərə baxılması və tövsiyələr verilməsi, kosmik tədqiqatların, o cümlədən kosmik fəzada tədqiqatların aparılması, belə tədqiqatlardan istifadə və kosmik sənaye sahəsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması və s. şuranın funksiyalarına aid idi (Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı).

Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peyki olan “Azerspace”in orbitə buraxılması bu sahədə atılan əhəmiyyətli praktiki addımlardan oldu. “Azerspace-1” peyki üzərindən

Azərbaycan, türk, rus, ingilis və digər dillərdə, yerli və beynəlxalq səviyyəli, ümumilikdə, 100-ə yaxın televiziya və radio kanalı yayımlanır. 2015-ci ildə Bakıda keçirilən ilk Avropa Oyunları, həmçinin ən önəmli idman hadisələrindən biri olan IV İslam Həmrəyliyi Oyunları, Formula-1 yarışları “Azerspace-1” peyki üzərindən yayımlanmışdır.

2014-ci il iyunun 30-da “Azersky” Yer in məsafədən müşahidəsi, bir neçə il sonra isə “Azerspace-2” telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması ölkə tarixində mühüm hadisə oldu. 2018-ci il sentyabrın 26-da “Azerspace-2” peyki orbitə buraxılarda Prezident İlham Əliyev peyk layihələrinin həyata keçirilməsinin əsas məqsədlərini vurğulayaraq Azərbaycan xalqını təbrik etdi: *“...Peyklərin orbitə çıxarılması dövlətimizin gücünü göstərir, bizim siyasətimizi göstərir... Bu peyklərin çox böyük əhəmiyyəti var. İlk növbədə, Azərbaycan informasiya təhlükəsizliyi baxımından daha da önəmli addım atır. ...Azərbaycanın kosmik sənayedə əldə etdiyi uğurlar, eyni zamanda, qeyri-neft sektorumuzu inkişaf etdirir, qeyri-neft sənayemizi irəliyə aparır”*.

İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan qələbədə Azərbaycanın peyk sisteminin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu peyklərin, xüsusilə “Azersky” məsafədən müşahidə peykinin imkanları Azərbaycana böyük üstünlüklər qazandırmışdır. Müharibənin gedişində “Azersky”dan əldə olunan təsvirlər operativ surətdə ordumuz üçün lazımı informasiyanın ötürülməsində xüsusi rol oynamışdır. Bu informasiyaların əsasında düşmənin hərbi obyektləri və anbarları, zirehli texnikaları darmadağın edilmişdir.

Beləliklə, milli peyklər vasitəsilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dəstək davam etdirilməkdədir. Azərbaycanın peyk şəbəkəsi dövlətin suverenliyinə xidmət etmək və biznes layihəsi olmaqla yanaşı, həm də sosial-iqtisadi inkişafa təkan verir.

Kosmik sahə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün çox möhkəm zəmindir və bu istiqamətdə Azərbaycanda müəyyən bir mexanizm mövcuddur. Belə ki, “Azərkosmos” beynəlxalq kosmik layihələr çərçivəsində xarici dövlətlərin kosmik agentlikləri ilə kosmosdan dinc məqsədlərlə istifadə üzrə qarşılıqlı fayda gətirən əməkdaşlıqlar qurur. Bu da öz növbəsində Azərbaycanın beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında intellektual nüfuzunun daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycan kosmik sənaye sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı getdikcə inkişaf etdirir. Məsələn, 2022-ci ildə Azərbaycanın Türkiyənin İstanbul şəhərində 876 şirkət və 24 universitetin iştirakı ilə keçirilən “SAHA EXPO 2022” müdafiə, aerokosmik və kosmik sənaye sərgisində milli stendi ilə təmsil olunması mühüm tarixi hadisədir. Yüksək texnologiyalı məhsulların nümayiş etdirildiyi beynəlxalq tədbirdə müdafiə, aerokosmik, dənizçilik və kosmik sənaye sahələrində strateji əhəmiyyətli bir çox məhsullar ilk dəfə təqdim olunmuşdur (Azərbaycan İstanbulda “SAHA EXPO 2022” müdafiə, aerokosmik və kosmik sənaye sərgisində təmsil olunur, 2022).

Beləliklə, Azərbaycanın kosmik sənaye strategiyası ilə bağlı məqsədlərə nail olmaq üçün əlverişli perspektivlər mövcuddur. Kosmik rabitə digər əlaqə vasitələrinə nisbətən 5 dəfə ucuzdur. Milli peykimizin kosmosa çıxarılması Azərbaycanın etibarlı informasiya təhlükəsizliyi sisteminin formalaşmasını təmin etməklə yanaşı, telekommunikasiya sisteminin inkişafına ciddi təkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti. (2010). *“Azərkosmos” ASC-nin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı*. <https://ict.az/az/content/176>

2. “Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti. (2010). *“Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Nizamnaməsi*. <http://www.e-qanun.az/framework/21072>
3. Azərbaycan İstanbulda “SAHA EXPO 2022” müdafiə, aerokosmik və kosmik sənaye sərgisində təmsil olunur. (2022). <https://ordu.az/az/news/238454/azerbaycan-istanbulda--saha-expo-2022-mudafie,-aerokosmik-ve-kosmik-senaye-sergisinde>
4. Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (n.d.). <http://www.e-qanun.az/framework/6873>
5. Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (n.d.). <https://e-qanun.az/framework/15589>
6. Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos). (n.d.). Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. <https://mincom.gov.az/az/view/organization/29>
7. Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurası haqqında Əsasnamə. (2020, 23 sentyabr). <http://www.e-qanun.az/framework/46033>
8. Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının yaradılması, “Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının Əsasnaməsi”nin və “Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının tərkibi”nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. (2017, 17 oktyabr). <http://www.e-qanun.az/framework/46033>

Elmira Aliyeva

Ganja State University

<https://orcid.org/0000-0001-8324-9968>

elka.emma@mail.ru

The Importance of Telegraph Lines in the South Caucasus During XIX Century

Keywords: *Telegraph, South Caucasus, communication technologies, nineteenth century, Russian Empire*

Açar sözlər: *Teleqraf, Cənubi Qafqaz, rabitə texnologiyaları, XIX əsr, Rusiya imperiyası*

The nineteenth century is widely recognized as a period characterized by swift technological improvement and necessary transformations in communication. Among the innovations of this era, the telegraph represented an enormous breakthrough that drastically altered the speed and efficiency of information exchange. Before the emergence of telegraph communication, the transmission of official reports, commercial information, and news depended primarily on physical transportation, which often required several days or even weeks. The introduction of electrical communication made it possible to transmit messages within a very short time, thereby transforming administrative management, economic activities, and military operations (Altstadt, 1992). The Caucasus region, and particularly the South Caucasus, occupied a strategic position in the nineteenth century. The area became a significant arena of political and strategic interest for enormous and main regional powers. Throughout most of this period, the region was incorporated into the political structure of the Russian Empire, while also maintaining important connections with neighbors such as the

Ottoman Empire and Qajar Iran. Under these circumstances, the development of communication infrastructure was considered crucial for maintaining political authority and administrative control. Consequently, the establishment of telegraph lines in the South Caucasus represented not only a technological innovation but also a strategic instrument for strengthening imperial governance (Beauchamp, 2001).

Demonstrating novel technology: The global spread of telegraph technology occurred in the middle of the nineteenth century. That system allowed messages to be transmitted through electrical signals sent along wires over long distances. One of the most crucial developments that enabled the practical utilize of telegraph communication was the coding system introduced by the American inventor Samuel Morse. That system, commonly known as Morse code, allowed letters and numbers to be represented by combinations of short and long signals. The application of Morse code made telegraph communication efficient and reliable. Messages that previously required days or weeks to reach their destination however, it could be delivered within hours with that novel technology. As a result, the telegraph swiftly became an essential tool of modern communication systems (Brower, 2003). Governments, military institutions, and commercial organizations quickly recognized the advantages of that novel technology and began to incorporate telegraph networks into their administrative and economic structures. The construction of telegraph infrastructure in the South Caucasus accelerated during the second half of the nineteenth century. The Russian Empire played a decisive role in the development of those communication networks. As the empire managed vast territories extending across Eurasia, efficient communication between administrative centers became a critical importance. Thus, the imperial authorities initiated the

construction of telegraph lines connecting major administrative and military centers (Cookson, 2003). Tbilisi, which served as one of the most crucial administrative centers of the Caucasus, became a key hub within the regional telegraph system. According to expanding, telegraph lines were gradually extended to other important cities, including such as Baku and Yerevan. The expansion of telegraph infrastructure strengthened the integration of the South Caucasus into the broader communication network of the Russian Empire. Through those connections, the region became linked not only internally at the same time to wider imperial and international communication routes. One of the most essential utilizations of telegraph communication in the South Caucasus was in the venues of governance and military organization. According to imperial authorities, the ability to receive information rapidly from distant provinces was of critical importance. The telegraph system enabled local administrators to report events and developments directly to central authorities without long postponements. That improvement in communication significantly accelerated the administrative decision-making process. Government officials were able to respond more effectively to political, social, or economic developments occurring in the region. Consequently, the telegraph contributed to the strengthening of centralized governance and administrative efficiency (DergiPark məqaləsi, n.d.). According to military perspective, telegraph communication also played an crucial role. The Caucasus region included sensitive border areas and was often influenced by geopolitical tensions involving neighboring powers, such as Ottomans and Qajars. The telegraph allowed military commanders to exchange information swiftly and coordinate their actions more effectively (King, 2008). Due to that capability of novel tool, government

improved the organization of military operations and enhanced the overall security management of the region. The extending of telegraph communication also had crucial consequences for economic activities in the South Caucasus. During the second half of the nineteenth century, the region experienced grandeur economic development. For instance, the city of Baku emerged as one of the world's leading centers of oil production and trade. The establishment of telegraph networks allowed commercial information to be transmitted rapidly between different markets. Merchants, investors, and industrial entrepreneurs could acquire timely information about market conditions, price changes, and commercial opportunities. That improvement in information flow contributed to more effective economic decision-making (The Times, 1854). The oil industry in Baku benefited and thrived especially from that innovation. As oil production expanded and international demand increased, fast communication became crucial for coordinating production, transportation, and trade. Telegraph communication thus played a grandeur role in integrating the region's economy into global commercial networks. In addition to serving regional and imperial communication needs, telegraph lines in the South Caucasus at the same time became an important part of international communication routes. By the end of the nineteenth century, several telegraph lines linking Europe with Asia passed through this region. The geographical position of the South Caucasus made it a convenient transit zone for international telegraph networks. As a result, the region obtained increased strategic importance within global communication infrastructure. Those connections further strengthened the political and economic importance of the South Caucasus within broader Eurasian networks (Kavkazskiy kalendar na 1879 god., 1878).

The expansion of telegraph communication systems in the South Caucasus in the nineteenth century produced significant transformations in the region's political, economic, and military structures. The telegraph allowed information to be transmitted swiftly and conveniently across long distances, which improved administrative efficiency, facilitated military coordination, and supported the thriving of commercial activities. In particular, the growth of the oil industry in Baku demonstrated how technological advances and opportunities in communication could impact economic development. At the same time, the integration of the South Caucasus into wider imperial and international telegraph networks increased the strategic necessity of the region. Overall, the extending of telegraph infrastructure played a crucial role in the modernization of communication systems in the South Caucasus (A handbook for travellers in Russia, Poland, and Finland, 1865).

References

1. Altstadt, A. L. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and identity under Russian rule*. Stanford: Hoover Institution Press.
2. Beauchamp, K. (2001). *A history of telegraphy: Its technology and application*. Institution of Electrical Engineers.
3. Brower, D. R. (2003). *Russian empire and its rivals*. Bloomington: Indiana University Press.
4. Cookson, G. (2003). *The cable: The wire that changed the world*. Tempus.
5. King, C. (2008). *The ghost of freedom: A history of the Caucasus*. Oxford University Press.
6. *Kavkazskiy kalendar na 1879 god.* (1878). Glavnym Upravleniyem Namestnika Kavkaza.

7. *The Times*. (1854, November 7).
8. *A handbook for travellers in Russia, Poland, and Finland*. (1865). John Murray.
9. DergiPark məqaləsi. (n.d.).
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3421982>

Bikə Fərmanzadə

ADPU Quba filialı

<https://orcid.org/0000-0003-4680-420X>

bikefermanzade@gmail.com

İran–İsrail qarşdurmasının tarixi kökləri və müasir geosiyasi təsirləri

Açar sözlər: Yaxın Şərq, geosiyasət, İran, İsrail, beynəlxalq münasibətlər, regional təhlükəsizlik

Keywords: Middle East, geopolitics, Iran, Israel, international relations, regional security

Yaxın Şərq regionu tarix boyu siyasi və hərbi qarşdurmaların baş verdiyi strateji məkanlardan biri olmuşdur. Regionun zəngin enerji ehtiyatları, mühüm nəqliyyat yolları və müxtəlif siyasi sistemlərin mövcudluğu burada geosiyasi rəqabəti daha da gücləndirir. Bu kontekstdə İran və İsrail arasında mövcud olan gərgin münasibətlər regionun siyasi balansının formalaşmasında mühüm rol oynayır (Arı, 2018).

1948-ci ildə İsrail dövlətinin yaradılması Yaxın Şərqdə yeni siyasi reallıq yaratdı. Bir sıra ərəb və müsəlman dövlətləri bu dövləti tanımadı və regionda uzunmüddətli siyasi gərginlik formalaşdı. İran isə müəyyən dövrdə İsrailə əməkdaşlıq münasibətləri saxlayan dövlətlərdən biri olmuşdur. Lakin 1979-cu ildə İranda baş verən Iranian Revolution nəticəsində ölkənin siyasi kursu dəyişmiş və İsrailə qarşı sərt mövqe formalaşmışdır (Cleveland, 2016).

İran–İsrail münasibətlərinin ilkin mərhələsi

İran və İsrail arasında münasibətlərin ilkin mərhələsi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Həmin dövrdə İran şahı Məhəmməd Reza Pahlavi Qərbi yönlü siyasət yürüdü və

regionda İsrailə əməkdaşlıq münasibətləri saxlayırdı. Bu əməkdaşlıq əsasən iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrini əhatə edirdi (Gelvin, 2015).

İsrail üçün İran regionda mühüm strateji tərəfdaş hesab olunurdu. Həmin dövrdə İran İsraili qeyri-rəsmi şəkildə tanımış və iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr inkişaf etmişdir. Bu münasibətlər əsasən enerji ticarəti və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıqla xarakterizə olunurdu.

1979-cu il İran inqilabı və münasibətlərin dəyişməsi.

1979-cu ildə İranda baş verən siyasi inqilab iki dövlət arasındakı münasibətlərin dönüş nöqtəsi oldu. İnqilab nəticəsində ölkədə yeni siyasi sistem quruldu və dövlət ideologiyası dəyişdi. İnqilabın lideri Ruhollah Xomeini İsraili region üçün təhlükə hesab edir və bu dövlətə qarşı açıq siyasi mübarizə aparılacağını bəyan edirdi (Halliday, 2005).

İnqilabdan sonra İran İsrailə bütün diplomatik münasibətləri dayandırdı və İsrailə qarşı sərt siyasi mövqe tutdu. Bu dövrdən etibarən iki dövlət arasında münasibətlər düşmənçilik xarakteri aldı.

XXI əsrdə İran–İsrail qarşılıqlı rəqabətinin əsas səbəbləri.

XXI əsrdə İran və İsrail arasındakı qarşılıqlı rəqabət daha çox regional təsir uğrunda geosiyasi rəqabətlə əlaqələndirilir. İran Yaxın Şərq regionunda siyasi və hərbi təsir imkanlarını genişləndirməyə çalışır. İsrail isə bu siyasəti öz təhlükəsizliyi üçün ciddi risk hesab edir.

İsrail xüsusilə İranın nüvə proqramı ilə bağlı narahatlığını dəfələrlə beynəlxalq səviyyədə ifadə etmişdir. Bu məsələ ilə bağlı aparılan danışıqlar nəticəsində 2015-ci ildə Joint Comprehensive Plan of Action adlı beynəlxalq razılaşma imzalanmışdır. Bu razılaşma İranın nüvə fəaliyyətinə müəyyən məhdudiyətlər qoyulmasını nəzərdə tuturdu (Həsənov, 2018).

Lakin sonrakı illərdə bu razılışma ətrafında yaranan siyasi gərginliklər regionda yeni qarşিদurma risklərini artırmışdır (Əliyev, 2017).

Regiondakı hərbi və siyasi gərginliklər

Son illərdə Yaxın Şərqlə regionunda baş verən hadisələr İran və İsrail arasında gərginliyin daha da artmasına səbəb olmuşdur. Regionda müxtəlif silahlı qrupların fəaliyyəti və regional münaqişələr iki dövlət arasında dolayı qarşিদurma risklərini artırır (Məmmədov, 2020).

Xüsusilə Suriyada baş verən vətəndaş müharibəsi və regiondakı digər siyasi proseslər İranın regional təsir imkanlarını genişləndirmişdir. Bu isə İsrail tərəfindən təhlükə kimi qiymətləndirilir.

Qarşিদurmanın beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri.

İran və İsrail arasında mövcud olan gərginlik yalnız regional deyil, qlobal siyasi proseslərə də təsir göstərir. Bu qarşিদurma böyük dövlətlərin regiondakı siyasətinə də ciddi təsir edir (Axundov, 2015).

Yaxın Şərqlə baş verən hərbi və siyasi hadisələr beynəlxalq enerji bazarlarına, ticarət əlaqələrinə və qlobal təhlükəsizlik sisteminə təsir göstərir. Xüsusilə regionda baş verən hərbi gərginliklər neft və qaz bazarında qiymət dəyişikliklərinə səbəb olur (Quliyev, 2016).

Eyni zamanda ABŞ, Rusiya və digər böyük dövlətlər regionda öz geosiyasi maraqlarını qorumaq üçün müxtəlif siyasi strategiyalar həyata keçirirlər.

Beləliklə, İran və İsrail arasında mövcud olan qarşিদurma tarixi, ideoloji və geosiyasi amillərin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. 1979-cu ildə İranda baş verən inqilab bu münasibətlərin dəyişməsində əsas dönüş nöqtəsi olmuşdur (Richards, 2014).

Müasir dövrdə isə İran–İsrail qarşudurması Yaxın Şərqi regionunda siyasi və hərbi balansın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu qarşudurmanın gələcək inkişafı yalnız regional deyil, həm də qlobal təhlükəsizlik sisteminə təsir göstərmək potensialına malikdir (Axundov, 2015).

Ədəbiyyat

1. Arı, T. (2018). *Uluslararası ilişkiler ve Orta Doğu*.
2. Axundov, S. (2015). *Dünya siyasəti tarixi*.
3. Cleveland, W. L. (2016). *A history of the modern Middle East*.
4. Əliyev, R. (2017). *Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi*.
5. Gelvin, J. L. (2015). *The modern Middle East: A history*.
6. Halliday, F. (2005). *The Middle East in international relations*.
7. Həsənov, Ə. (2018). *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*.
8. Məmmədov, A. (2020). *Yaxın Şərqi geosiyasi proseslər*.
9. Quliyev, F. (2016). *Beynəlxalq münasibətlər tarixi*.
10. Richards, A. (2014). *Political economy of the Middle East*.

Sabir Əhmədov

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0008-5261-4553>

sabir.ahmadov@bsu.edu.az

Tayvan tarixinin dövrləşməsinə dair

***Açar sözlər:** Tayvan, Çin, Tunnin krallığı, Çin sülaləsi, Quomindan*

***Keywords:** Taiwan, China, Kingdom of Tungning, Qing dynasty, Kuomintang*

Özünün geostrateji əhəmiyyətinə görə Böyük Britaniya və Yaponiya kimi güclü imperiyaların diqqətini cəlb etmiş Tayvanın tarixi bir neçə inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Hazırda həm Çin Xalq Respublikasının (ÇXR), həm də Çin Respublikasının iddialarına baxmayaraq, Tayvan adası tarixən nə Çin, nə də etnik hanlar (çinlilər) ilə bağlı olmamışdır. Belə ki, adanın yerli əhalisi günümüzdə Okeaniya adalarında yaşayan Avstroneziya xalqları olmuşdur. Yalnız Çin sülaləsinin (Azərbaycan dilli mənbələrdə Tzin) işğalından sonra Tayvanın “çinləşməsi” prosesi başladı ki, bu da adanın etnik xəritəsini ciddi şəkildə dəyişdi.

1. Qədim dövr (e.ə.12,000 il əvvəldən, eramızın XVII əsrinə kimi)

Tayvan tarixinin ən qədim dövrü olmasına baxmayaraq, bu dövr o qədər də tədqiq edilməmiş və ona kifayət qədər diqqət ayrılmamışdır. Dövrün əsas xüsusiyyəti adada Avstroneziya xalqlarının dominantlıq etməsi olmuşdur. Buna baxmayaraq, bu xalqların mərkəzləşmiş bir dövləti olmamış və onlar bir-biri ilə müharibələr aparan qəbilə və tayfalar şəklində yaşamışdılar.

Qədim dövr Tayvan tarixinə dair əsas mənbələri arxeoloji abidələr təşkil edir. Bu cəhətdən Çanbin mədəniyyəti (e.ə.15,000 il əvvəldən, e.ə.5,000-ci ilə qədər) xüsusi qeyd edilə bilər. Adanın cənubunda yerləşən sahilyanı mağaralarda aşkar edilən Çanbin mədəniyyətinin əsas xüsusiyyəti onun mənimsəmə təsərrüfatına əsaslanması olmuşdur. Belə ki, adanın ilk əhalisi yığıcılıq və ovçuluq ilə məşğul olmuş, daşdan primitiv əmək alətləri hazırlamışdılar. Bu dövrdə Tayvanda nə duluzçuluq, nə də kənd təsərrüfatı yox idi (müqayisə üçün eyni dövrdə kontinental Çində artıq hər iki sahə inkişaf etmişdir).

Yalnız e.ə.4,000-3,000-ci illərdə formalaşan Dapenken mədəniyyəti ilə Tayvanda Neolit inqilabı baş verir. Bu dövrdə ada əhalisi dulusçuluq, kənd təsərrüfatı və dənizçilik sahələrində bacarıqları mənimsədi. Ehtimal edilir ki, adada baş verən inkişaf Çindən gələn (Fucyen və Quandun əyalətindən) əhali axını ilə bağlı olmuşdur. Ümumilikdə isə ada əhalisinin həyat tərzini və inkişaf səviyyəsi eramızın XVII əsrinə qədər demək olar ki, dəyişməmişdir. Avropalıların Tayvana gəldiyi dövrdə yerli əhali hələ də parçalı şəkildə yaşamış, burada vahid dövlət, mərkəzləşmiş hökumət və ya kral institutu mövcud olmamışdır (Andrade, 2011).

2. Niderland və İspaniyanın hakimiyyəti illəri (1624-1661/62)

1624-cü ildə Kornelis Reijersenin rəhbərliyi altında Niderlanda məxsus gəmilər Tayvan sahillərində lövbər saldı. Tezliklə hollandlar adanın cənubunu nəzarətlərinə alır və burada “Nova Zeelandia” qalasının əsasını qoyurlar (müasir Taynan). Hollandların məqsədi Tayvanı özlərinin Çin, Yaponiya və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə ticarəti üçün dayaq nöqtəsinə çevirmək və regionda artmaqda davam edən portuqal və ispan nüfuzunu məhdudlaşdırmaq idi (Andrade, 2021). Məhz Tayvan vasitəsilə Yaponiya və digər Asiya ölkələrində istehsal edilən

şəkər, düyü və digər məhsullar Avropaya daşınırdı. Hollandların gəlişi ilə çinlilərin Tayvana marağı artır və adada ilk çinli məskənləri yaranır. Tayvana köçən çinlilərin əksəriyyəti Fucyen vilayətindən gəlmələr olmuş və onların hədəfi avropalılarla ticarət aparmaq olmuşdur. Hollandlar Tayvana gələn ilk avropalılar olmasa da, onlar adada daimi məskən salan ilk xaricilər idi.

Niderlandın adada öz nüfuzunu genişləndirməsi İspaniyanın Tayvana olan marağını artırdı. 1626-cı ildə ispanlar özlərinin Maniladakı müstəmləkəsini holland təsirindən qorumaq üçün Tayvanın şimalını (müasir Keelun və Tamsvey əraziləri) işğal edir və burada “Fort San Salvador” qalasının əsasını qoyurlar. Hollandlardan fərqli olaraq, ispanlar daha çox ticarətlə deyil, xristianlığın yerli xalqlar arasında təbliği ilə məşğul olmuşdular. Lakin iqtisadi cəhətdən sərfəli olmadığı üçün ispanların Tayvanda mövcudluğu qısamüddətli oldu və 1642-ci ildə onlar adanı tərk etdilər. Beləliklə, hollandlar dinc yolla Tayvanın şimalını da ələ keçirmiş oldular.

Hollandların Tayvanda hakimiyyətinin möhkəmləndiyi bir dövrdə kontinental Çində ciddi dəyişikliklər baş verdi, mancurlar hakimiyyəti ələ keçirərək Min sülaləsini cənuba qaçmağa məcbur etdilər. Bu zaman hollandlar Min loyalistlərindən biri olan Cen Çenqon (holland mənbələri onun adını Kohinqa olaraq qeyd edir) ilə əməkdaşlıq etməyə başladı. Buna baxmayaraq, tezliklə hollandların Çin (mancurlar) sülaləsini dəstəkləməsi səbəbindən Kohinqa onlara qarşı çıxır. 1661-1662-ci illərdə Kohinqa hollandlara məxsus olan “Nova Zeelandia” qalasını mühasirəyə alır. Doqquz ay davam edən mühasirədən sonra qala Kohinqanın nəzarəti altına keçir. Bununla adada hollandların hakimiyyətinə son qoyulur. Kohinqanın Tayvana hücum etməsinin iki əsas səbəbi olmuşdur: 1) onun Çin sülaləsinə (1644-1912) qarşı mübarizə aparmaq

üçün təhlükəsiz qərargaha ehtiyacının olması və 2) Tayvanın strateji əhəmiyyəti və adada artıq kifayət qədər çoxlu sayda çinlinin məskən salması.

3. Tunnin krallığı (1661-1683)

Hollandların qovulması ilə Tayvanda ilk dəfə mərkəzləşmiş dövlət yarandı. Tunnin krallığı kimi tanınan bu dövlətin başında Cen sülaləsi durmuşdur. Dövlətin əsasını qoyan Cen Çenqon 1662-ci ildə xəstəlik tutaraq vəfat edir. Bundan sonra hakimiyyətə onun oğlu Cen Cin gəlir ki, o, 1682-ci ilə kimi krallığı idarə etmişdir. Paytaxtı Taynan olan Tunnin krallığı qısa müddət ərzində Min sülaləsi tərəfdarlarının əsas mərkəzinə çevrildi. Çin sülaləsi və Mancur işğalına qarşı olan Cen ailəsi kontinental Çindəki anti-Mancur hərəkatı dəstəkləməyə başladı. Bu cəhətdən 1673-1681-ci illərdə baş vermiş “üç feodallıq” üsyanı xüsusi qeyd edilə bilər. Tunnin krallığının mövcud olduğu illərdə Tayvana etnik çinlilərin axını artır, adanın Yaponiya və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə ticarəti isə daha da genişlənir. 1683-cü ildə mancurlar Tayvan adasını işğal etmək üçün admiral Şi Lan başda olmaqla dəniz qoşunu göndərirlər. Penhu adası yaxınlığındakı döyüşdə qalib gələn mancurlar Tayvanı işğal edir və onun əraziləri Fucyen vilayətinin tərkibinə daxil edilir.

4. Çin sülaləsi hakimiyyəti illəri (1683-1895)

Çin sülaləsinin işğalı illərində Tayvana etnik çinlilərin axını daha da artır. Buna baxmayaraq, Mancur rəhbərliyi uzun illər adaya kifayət qədər əhəmiyyət verməmiş və onu təcrid edilmiş şəkildə saxlamışdır. Buna səbəb mancurların Tayvan adasını “üsyançılar üçün sığınacaq” olaraq görmələri olmuşdur. Çin sülaləsinin kontinental Çindən Tayvana miqrasiyanı məhdudlaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq, Fucyen və Quandun vilayətlərindən olan kişi əhalisinin Tayvana axını davam etdi.

Yerli əhali isə çinlilərlə qaynayıb-qarışaraq assimilyasiyaya məruz qaldı.

XVIII-XIX əsrlərdə Tayvanın iqtisadiyyatı inkişaf etməyə və əhalisi sürətlə artmağa başladı. Belə ki, ada əhalisi 1684-cü ildə təqribən 100 min nəfərdən, 1893-cü ildə 2.5 milyon nəfərə artır (Alsford, 2018). Əhalinin əksəriyyəti etnik çinlilər idi. Bu dövrdə Tayvanda Taynan, Taypey və Koahsyoun kimi iri şəhərlər mövcud idi. Çinin “Tiryək müharibələri” nəticəsində “açılması” ilə Tayvanda avropalıların mülkləri artmağa başladı. Adaya xüsusi maraq göstərən ingilislər Taypeyin yaxınlığındakı Dadaoçendə məskən saldılar. Qərb dövlətləri Tayvanın gələcəkdə özlərinin Asiyadakı nüfuzları üçün mühüm rol oynayacağını anladıqları halda, Çin hökuməti adaya biganə olaraq yanaşmağı davam edirdi. Yalnız Çin-Fransa müharibəsi dövründə fransızların Tayvana hücum etməsindən sonra, 1885-ci ildə ada Fucyen vilayətinin tərkibindən çıxarılır və ölkənin 20-ci vilayəti olaraq müstəqil vilayət statusu almış olur. Bu Tayvanda Çin sülaləsi hakimiyyətinin qısamüddətli “qızıl dövrü” oldu. Belə ki, bu dövrdə qubernator Lyou Minçuanın rəhbərliyi altında adada ilk dəfə dəmir yollarının modernizasiyası, teleqraf xətlərinin çəkilişi, poçt məntəqələrinin və qərb tipli müasir məktəblərin tikintisi həyata keçirilir. 1895-ci il Şimonoseki müqaviləsi ilə Tayvan Çinin tərkibindən çıxarılmış oldu.

5. Yaponiya işğal illəri (1895-1945)

Birinci Çin-Yaponiya müharibəsinin nəticəsində imzalanan Şimonoseki müqaviləsinə uyğun olaraq Tayvan Yaponiyanın ilk müstəmləkəsinə çevrilir. Yapon işğal illərində adada yaponlaşma siyasəti həyata keçirilir. Tayvanda hərbi rejim quran yaponlar bütün hakim vəzifələrə etnik yaponları təyin edir. Çinlilərin siyasətdə fəaliyyətinə qoyulan məhdudiyətlərə baxmayaraq, Yaponiya işğal illərində Tayvanda iqtisadiyyat inkişaf etməyə başladı. Belə ki, imperiyanın tələbatlarını

ödəmək üçün adanın sənayesi modernləşdirildi, yeni dəmir yolları, limanlar, yollar və teleqraf xəttləri çəkilməyə başlandı.

Ada əhalisini yaponlaşdırmaq və assimilyasiya etmək üçün Yaponiya hökuməti Tayvanda “doka” (tərc.: assimilyasiya) siyasətini apardı. Doka siyasəti çərçivəsində adada olan bütün məktəblərdə məcburi şəkildə yapon dili və mədəniyyəti tədris edilir, əhali arasında Şintoizm dini təbliğ edilirdi. Yaponlaşma siyasətinin növbəti mərhələsi 1937-1945-ci illərdə həyata keçirilən “kominka” (yaponlara məxsus milli ev üslubu) siyasəti oldu. Bu siyasətin məqsədi Tayvan əhalisinin imperiyaya sədaqətini artırmaq idi. İşğal dövründə aparılan təbliğat o qədər uğurlu olmuşdur ki, İkinci Dünya müharibəsi illərində Tayvan əhalisinin əksəriyyəti Yaponiyanı dəstəkləmiş və hətta Çinə qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Özlərinin imperatorun sadıq təəbələri olduqlarını sübut etmək üçün Tayvan çinliləri adlarını Çin mənşəli adlardan yapon mənşəli adlara dəyişirdilər. Buna baxmayaraq, ada əhalisi arasında yaponların hakimiyyətinə qarşı olanlar da var idi. Bunlardan Lin Syentan xüsusi qeyd edilə bilər.

İkinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın Tayvanın Çinə qaytarılması məsələsi müzakirə edilməyə başlandı. 1943-cü ildə imzalanan Qahirə bəyannaməsinə görə Tayvan müharibənin bitməsindən dərhal sonra Çin Respublikasının tərkibinə daxil edilməli idi. Qahirə bəyannaməsinin mətni 1945-ci ildə imzalanan Potsdam razılaşmasının 8-ci maddəsinə ilə bir daha təsdiq edildi.

6. Quomindanın Tayvana gəlişi (1947-...)

1945-ci ilin avqustun 15-də Yaponiyanın təslim olması ilə İkinci Çin-Yaponiya müharibəsi başa çatdı. Dərhal sonra yaponların işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılması prosesi başladı. 1945-ci ilin oktyabrın 25-də yaponlar 50 illik işğaldan sonra Tayvanı tərk etdilər. Bununla Tayvan Çin Respublikası

hakimiyyəti altına keçdi. Çində vətəndaş müharibəsinin başlaması ilə Quomindan rəhbərliyi və Çin Respublikasının qalıqları 1947-ci ildə kontinental Çini tərk edərək Tayvana qaçmağa məcbur qaldı. Çin Respublikasının adaya sığınması nəticəsində isə Tayvan problemi meydana çıxdı.

Ədəbiyyat

1. Alsford, (2018). *Transition to modernity in Taiwan*. Taylor & Francis Group.
2. Andrade, R. (2011). *Lost colony*. Princeton University Press.
3. Andrade, R. (2021). *The last embassy: The Dutch mission of 1795 and the forgotten history of Western encounters with China*. Princeton University Press.

Nəsrin Mehdiyeva

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0005-6824-1307>

nesrin.abdullayeva99@mail.ru

Cənubi Qafqazda sovet milli-dövlət quruculuğu və etnoərazi ziddiyyətlərinin formalaşması

***Açar sözlər:** Cənubi Qafqaz, sovet milli siyasəti, milli-dövlət quruculuğu, ərazi-sərhəd məsələləri, inzibati-ərazi bölgüsü, etnoərazi ziddiyyətləri, milli muxtariyyətlər*

***Keywords:** South Caucasus, Soviet national policy, nation-state building, territorial and border issues, administrative-territorial division, ethno-territorial conflicts, national autonomies*

XX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi transformasiyalar Cənubi Qafqaz regionunun inzibati-ərazi quruluşuna və etno-siyasi dinamikasına köklü təsir göstərmişdir. Xüsusilə 1920–1922-ci illərdə sovet hakimiyyətinin regionda bərqərar olması ilə milli-dövlət quruculuğu prosesi yeni mərhələyə qədəm qoymuş, bu proses çərçivəsində ərazi-sərhəd məsələləri mühüm siyasi və ideoloji alətə çevrilmişdir. 1922-ci ildə SSRİ-nin yaradılması ilə sovet məkanında milli-ərazi qurumlarının iyerarxik sistemi formalaşmış və bu model Cənubi Qafqazda sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə birbaşa təsir etmişdir.

Cənubi Qafqazda sovet dövründə həyata keçirilən inzibati dəyişikliklər və muxtariyyətlərin yaradılması, bir tərəfdən regionda siyasi sabitliyin təmin edilməsinə xidmət etsə də, digər tərəfdən etnoərazi ziddiyyətlərinin institusionallaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan, Abxaziya və Cənubi Osetiya kimi ərazilərdə tətbiq olunan

müxtəlif status modelləri gələcək dövrdə münaqişələrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

1921-ci ilin payızına qədər bütün Qafqaz regionu sovet milli-dövlət quruculuğu sahəsinə daxil edilir. Bu cür quruculuq, əhalinin və ərazilərin təşkili ilə bağlı özünəməxsus meyarları ilə boş məkanda deyil, mövcud zəmin üzərində inkişaf edir. Regionun yeni kompozisiyası — sosial-siyasi problemlərlə zəngin, tarixi baxımdan formalaşmış insan landşaftında sovet layihəsinin dinamik və ziddiyyətli təəcəssümüdür. Aydınır ki, Qafqazın sovet qaydasında nizama salınması “harmonik və ziddiyyətsiz” adlandırıla bilməz: bu tarixi layihə daxilində çoxsaylı rəqabətli maraqlar və lokal problemlər əridilib uyğunlaşdırılmalı idi; layihənin özü isə müxtəlif siyasi ideologemlər və idarəetmə prinsiplərindən toxunmuşdu. Həmçinin əhəmiyyətli dir ki, bolşevik partiyasının özündə avtoritar meyillərin artması ilə strateji qərarların qəbulu getdikcə bolşevik/sovet rəhbərliyinin dar çevrəsində aparılan qapalı müzakirələrdə cəmlənir və bir neçə nüfuzlu fiqurun siyasi baxışından asılı vəziyyətə düşürdü.

Zaqafqaziyada milli kateqoriyaların institusionallaşdırılması prosesi etnik elitaların səyləri nəticəsində beynəlxalq səviyyədə tanınmış dövlətlər mərhələsinə qədər çatdırılmışdı. Bolşeviklər bu institusional formanı tam ləğv etmədilər, lakin onun simvolik əhəmiyyətindən istifadə etdilər. Yeni hakimiyyət artıq Vətəndaş müharibəsi dövründə xeyli siyasiləmiş mövcud milli həmrəylikləri öz sosial-messianik çağırışları üçün auditoriya kimi istifadə edirdi: “inqilab xalqlara azadlıq gətirir”. Sosial azadlığın milli azadlıq kimi gözlənilməli yerlərdə bolşeviklər bu gözləntini əsaslandırır dılar. Sovet hakimiyyəti belə azadlıq-öz müqəddəratını təyin etmə formasını geniş kütləvi sosial meyillərin əvvəlcədən hazırlanmış konturları üzrə təşkil edirdi. Öz növbəsində, yeni hakimiyyət “milli rayonlarda” sabit sosial

və kadr bazasının yaradılmasına ehtiyac duyurdu. Bu öz müqəddəratını təyinetmənin ərazi və status xüsusiyyətlərində regionda Lenin partiyasının/sovet dövlətinin əsas iki vəzifəsi — sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və köklü sosial dəyişikliklərin həyata keçirilməsi — təcəssüm olunmuşdu.

1920–1921-ci illərdə Qafqaz milli respublikalarının və muxtariyyətlərinin ilk sovet tərkibi formalaşır. Kollektiv öz müqəddəratını təyinetmə formaları kimi onlar eyni zamanda müvafiq milli qrupların “kollektiv mülkiyyətinin” obyektləri kimi də çıxış edirlər. Şimali Qafqazda yeni hakimiyyət üçün kollektiv tarixi subyektivliyi əks etdirən ən aydın kateqoriya dağlılar idi. 1920-ci ilin noyabrında Vladıqafqazda Terek xalqlarının qurultayında və Temir-Xan-Şurada Dağıstan xalqlarının qurultayında RSFSR tərkibində iki dağlı sovet respublikasının yaradılması elan olunur. Keçmiş Terek vilayətinin dağlı dairələri əsasında Dağlı Sovet Respublikası, Dağıstan vilayəti əsasında isə Dağıstan Sovet Respublikası yaranır (RSFSR ÜMİK-nin 20 yanvar 1921-ci il tarixli qərarı ilə qanuniləşdirilmişdir) (Tsutsiev, 2007, s. 62).

1918–1921-ci illərdə Gürcüstan Demokratik Respublikasının dövlət ərazisinin formalaşması Zaqafqaziyanın milli-dövlət bölgüsü prosesinin tərkib hissəsi olmuşdur. Gürcü siyasi elitası sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində əsasən “tarixi ərazilər” meyarına üstünlük vermiş, “etnik məskunlaşma” prinsipini isə ikinci dərəcəli amil kimi nəzərdən keçirmişdir. Lakin bu yanaşma bir sıra çətinliklər doğururdu. Çünki iddia edilən bəzi periferik ərazilərdə gürcü əhalisi ya azlıq təşkil edir, ya da milli identiklik baxımından tam konsolidasiya olunmamış vəziyyətdə idi. Bu xüsusilə Acarıstan və Mesxetiya bölgələrində özünü göstərirdi. Yeni dövlətin legitimlik problemi yaşadığı şəraitdə əhalinin etnik tərkibi və azlıqlara münasibət daxili sabitliyin mühüm amilinə çevrilmişdir. Gürcüstan hökuməti

“müsəlman Gürcüstanı”, Borçalı, Abxaziya, Zaqatala dairəsi və Cənubi Osetiya kimi bölgələrdə nəzarətin təmin edilməsi və dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində siyasət həyata keçirmişdir. 1918-ci ilin sonunda Antantanın qələbəsi və Osmanlı qoşunlarının regiondan çıxarılması Gürcüstana Batum müqaviləsi ilə itirilmiş bəzi əraziləri — Mesxetiya və Qars vilayətinin şimal hissəsini — yenidən inteqrasiya etməyə imkan vermişdir. Bununla yanaşı, Batum dairəsi müvəqqəti olaraq Britaniya nəzarətinə keçmişdir. 1919-cu ildə Borçalı və Cavaxetiya bölgələri uğrunda Gürcüstan ilə Ermənistan arasında baş vermiş hərbi qarşıdurma Antantanın vasitəçiliyi ilə dayandırılmışdır. Nəticədə Cavaxetiya Gürcüstanın tərkibində qalmış, Borçalı isə müxtəlif inzibati zonalara bölünmüşdür. Abxaziya məsələsində Gürcüstan muxtariyyət vəd etməklə nəzarəti qorumağa çalışmışdır. 1920-ci ildə Cənubi Osetiyada baş verən üsyan isə sosial müstəvidən milli qarşıdurma mərhələsinə keçmiş və hökumət qüvvələri tərəfindən yatırılmışdır.

Gürcüstanın xarici siyasətində neytrallıq xətti, xüsusilə erməni-azərbaycan münafişələrində birbaşa iştirakdan çəkinməsi və eyni zamanda Türkiyə və Sovet Rusiyası ilə münasibətlərin tənzimlənməsi müəyyən sabitlik görüntüsü yaratmışdır. Lakin 1920-ci ildə Azərbaycan və Ermənistanın sovetləşdirilməsi regionun ümumi siyasi istiqamətini müəyyən etmişdir. 1921-ci ilin fevralında baş vermiş hadisələr nəticəsində Qırmızı Ordu Gürcüstana daxil olmuş və 25 fevral 1921-ci ildə Gürcüstan Sovet Respublikası elan edilmişdir.

1921-ci ilin fevralına qədər Gürcüstan Azərbaycan və Ermənistandan fərqli olaraq genişmiqyaslı xarici hərbi məğlubiyətlər yaşamamışdı. Sovetləşmə ərəfəsində Gürcüstanın dövlət ərazisinin tərkibi və sərhədləri daha müəyyən və sabit xarakter daşıyırdı. Mübahisəli hesab edilən bəzi bölgələr faktiki

olaraq nəzarət altında saxlanılır, digərlərinin statusu isə beynəlxalq razılaşdırma mexanizmlərinə çıxarılmışdı. 7 may 1920-ci il sovet-gürcü müqaviləsi ilə şimal sərhədi rəsmiləşdirilmiş və müəyyən sabitlik əldə edilmişdi. Lakin 1921–1923-cü illərdə həyata keçirilən inzibati dəyişikliklər Gürcüstan ərazisinin konsolidasiyası prosesinin tam başa çatmadığını göstərirdi. Lori zonası əvvəlcə Gürcüstanın tərkibində saxlanılmış, lakin 1922–1923-cü illərdə etnik meyar əsas götürülərək Ermənistan Respublikasına verilmişdir. Eyni zamanda Borçalı bölgəsi Gürcüstanın tərkibində qalmış, Zaqatala dairəsi isə etnik meyar nəzərə alınaraq Azərbaycanın tərkibinə daxil edilmişdir.

Abxaziyada sovetləşmə prosesində əvvəlcə ayrıca respublika forması yaradılmış, daha sonra bu qurum mərhələli şəkildə Gürcüstan SSR-in tərkibinə inteqrasiya edilmişdir. 1921-ci ilin dekabrından etibarən Abxazıyanın statusu müqavilə əsasında müəyyən edilmiş sovet respublikası kimi rəsmiləşdirilmişdir (Kazenin, 2007, s. 15). Cənubi Osetiyada isə sovetləşmə muxtariyyətin təmin olunması ilə müşayiət olunmuş, 1921–1922-ci illərdə onun inzibati statusu və sərhədləri müəyyən edilmişdir.

1921-ci il sovet-türk müqavilələri nəticəsində “müsəlman Gürcüstanı” adlandırılan ərazi iki hissəyə bölünmüşdür. Şimali Acarıstan (Batımla birlikdə) və Mesxet-Cavaxetiya Gürcüstanının tərkibində saxlanılmış, Artvin, Oltu və Ardahan dairələri isə Türkiyəyə verilmişdir. Eyni zamanda Acarıstan Gürcüstan SSR-in tərkibində muxtar status almışdır. Bu qərarlar həm geosiyasi, həm də regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla qəbul edilmişdir (Tsutsiev, 2007, s. 60).

Beləliklə, Gürcüstanın sovetləşdirilməsi Zaqafqaziyada sovet hakimiyyətinin bərqərar olması prosesini tamamlamışdır. Xarici sərhədlər sovet-türk razılaşmaları çərçivəsində müəyyən

edilmiş, daxili inzibati dəyişikliklər və muxtariyyətlərin yaradılması isə ərazi konsolidasiyası və siyasi sabitliyin təmin olunması məqsədinə xidmət etmişdir.

1919-cu ilin yayında və 1920-ci ilin martından etibarən Ermənistan Naxçıvan və Qarabağ istiqamətində Azərbaycana təcavüz siyasəti həyata keçirmiş, regionun bir sıra ərazilərində nəzarəti ələ keçirməyə cəhd göstərmişdir. Sürməli, Şərur və Zəngəzur kimi Azərbaycanla tarixi-coğrafi bağlılığı olan ərazilərə iddialar irəli sürürdülər (Mustafayeva, 2017, s. 154). Erməni-azərbaycanlı ərazi ziddiyyətlərinin bir hissəsi sovet-türk münasibətləri çərçivəsində, xüsusilə Naxçıvan məsələsində həllini tapmışdır. Naxçıvanın Sovet Azərbaycanının himayəsi altında muxtar ərazi kimi təşkili onun Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qorunmasına xidmət etmişdir (ARDA, f.28 s., siy.1, iş 58, s. 143-145). Eyni zamanda Sürməli qəzasının Türkiyəyə verilməsi regionda geosiyasi balansın formalaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. Bununla yanaşı, Zəngəzurun taleyi 1921-ci ildə sovet rəhbərliyinin səhv qərarı nəticəsində müəyyən edilmiş və bu ərazi Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilmişdir ki, bu da regionda gələcək ərazi ziddiyyətlərinin əsasını qoyan amillərdən biri olmuşdur (Dokumenty vneshney politiki SSSR (Vol. 2), 1958, s. 728).

1921-ci ildə Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi müzakirə olunarkən bolşevik rəhbərliyi regionun geosiyasi reallıqlarını və Azərbaycanla iqtisadi, coğrafi və tarixi bağlılığını nəzərə alaraq bu ərazinin Azərbaycanın tərkibində saxlanılması barədə qərar qəbul etmişdir. Qafqaz Bürosunun qərarı nəticəsində Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi müəyyən edilmiş və bu, həm regionun iqtisadi inteqrasiyası, həm də tarixi reallıqlarla uyğunluq baxımından əsaslandırılmışdır.

1920–1923-cü illərdə sovet idarəetmə modeli çərçivəsində erməni-azərbaycanlı münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə

müxtəlif inzibati həllər tətbiq olunsa da, bu qərarlar bir çox hallarda siyasi xarakter daşıyırdı. Dağlıq Qarabağ məsələsində qəbul edilmiş model formal olaraq muxtariyyət prinsiplərinə əsaslanırsa da, əslində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təhlükə olaraq yaradılmışdı.

1922-ci ilin dekabrında SSRİ yaradıldıqdan sonra Sovet milli-dövlət quruculuğunun paradiqması isə bir qədər sonra formalaşır; bu zaman proletar inqilabının ixracı ideyası yerini proletar vətəninin möhkəmləndirilməsi ideya və praktikasına verir və sovet məkanında milli-ərazi qurumlarının iyerarxiyası yaranır.

Regionun inzibati-ərazi yenidən təşkili sovet milli-dövlət quruculuğunun elementlərindən biridir. Bu “quruculuq” prosesində sovet ideologiyalarının, hərbi-siyasi və təsərrüfat-iqtisadi strategiyaların kompleksi həyata keçirilir. Bu proses əvvəlcədən hazırlanmış, ərazinin dəqiq strukturuna və daxili sərhədlərin aydın konturlarına malik planı nəzərdə tutmurdu. Regionun təşkilində əvvəldən müxtəlif iqtisadi rayonlaşdırma prinsipləri, yerli qrup maraqları, siyasi-ideoloji və təsərrüfat-iqtisadi prioritetlər toqquşurdu. İnzibati kompozisiyaya davamlı düzəlişlər edilirdi, qəbul edilmiş institusional qərarlar yenidən nəzərdən keçirilirdi. Lakin ümumilikdə bu dövrdə iki əsas strategiya həyata keçirilmişdir: sovet etnik muxtariyyətləri formalaşdırılır (öz müqəddəratını təyin etmə və ya idarəetmə/ərazi üzrə etnik spesifikasiya ideologiyası tədricən “ittifaq respublikalarından” başlayaraq “milli kənd sovetləri və kolxozlara” qədər genişlənilir); dövlətin əsas inzibati vahidləri yenidən təşkil olunur (bu isə ölkənin iqtisadi infrastrukturunun inkişaf prioritetləri ilə şərtlənirdi).

Ümumilikdə, sovet dövründə Cənubi Qafqazda aparılan inzibati-ərazi siyasəti regionda etno-siyasi münasibətlərin formalaşmasına mühüm təsir göstərmiş, bir tərəfdən müəyyən

sabitlik yaratmağa xidmət etsə də, digər tərəfdən gələcək münaqişələrin struktur əsaslarını formalaşdırmışdır. Bu dövrdə həyata keçirilən ərazi bölgüsü və milli muxtariyyətlərin yaradılması formal olaraq xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi ilə əsaslandırılsa da, faktiki olaraq sovet rəhbərliyinin siyasi, geosiyasi və iqtisadi maraqları ilə şərtlənmişdir. Bu baxımdan, müasir dövrdə regionda mövcud olan ərazi və etnosiyasi problemlərin mahiyyətini anlamaq üçün sovet dövründə qəbul olunmuş qərarların tarixi təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Kazenin, K. I. (Ed.). (2007). *Gruzino-abkhazskiy konflikt: 1917–1992. Sbornik* (Yevrovostok). Izdatel'stvo "Yevropa".
2. Mustafayeva, S. O. (2017). *Izmeneniya granits i territoriy na Yuzhnom Kavkaze (1917–1922 gg.)*. Yevropa.
3. *Dogovor mezhdur pravitel'stvami RSFSR i Turtsii o druzhbe i granitsakh* (1921, March 16). ARDA, f.28 s., siy.1, iş 58, s. 143–145.
4. *Dokumenty vneshney politiki SSSR* (Vol. 2). (1958). Politizdat.
5. Tsutsiev, A. A. (2007). *Atlas etnopoliticheskoy istorii Kavkaza (1774–2004)*. Yevropa.

Yaqut Tağıyeva
Azərbaycan, Şəmkir
<https://orcid.org/0009-0000-1035-0459>
yaquttagiyeva6@gmail.com

Yurdumun qədim tarixdən bu günə uzanan sarsılmaz addımları

Açar sözlər: qədim dövr, erkən dövr, feodal, islahat, intibah

Keywords: ancient period, early period, feudalism, reform, renaissance

Azərbaycan xalqı çox zəngin tarixə malikdir və dünyanın mədəni xalqları içərisində öz qədimliyi ilə seçilir. Tarix hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının da milli özünüdərkətmənin əsas sütunlarından birini təşkil edir. Bəşəriyyətin, eləcə də ayrı-ayrı xalqların həyatında qədim zamanlardan bu günə qədər baş vermiş ən mühüm hadisələri öyrənən tarix elimidir.

Azərbaycan ölkəsinin tarixi ərazisi Cənubi Qafqazın Şərqi və Cənub-Şərqi hissəsini və indiki İran dövlətinin şimal-qərbi əhatə edir. Ümumi sahəsi 410 min kv/km, əhalisinin sayı 60 mlndən artıq olan bu ölkənin şimal həddləri Dərbəndə, cənub həddləri isə Həmədana qədər uzanır. Şərqdə xəzər dənizi və Qazvin şəhəri, qərbdə isə indiki Türkiyə ilə həmsərhəddir. Hazırda bu tarixi ərazinin yalnız 86,8 min kv/km hissəsində müstəqil Azərbaycan Respublikası fəaliyyət göstərir ki, onun da əhalisinin sayı artıq 9,8 mlnu ötmüşdür. Azərbaycan torpaqlarının yerdə qalan böyük bir hissəsi Cənubi Azərbaycan – indiki İran Respublikasının tərkibindədir. İraqın şimalında Kərkük və Türkiyənin şərqində bir neçə vilayət də tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazilərdir. Araz çayı isə

Azərbaycan ərazisini iki hissəyə bölür. Əlverişli təbii coğrafi şəraitə, zəngin flora və faunaya, mülayim iqlim şəraitinə malik olan Azərbaycan yer kürəsində kətdai insanın formalaşdığı ərazilər sırasına daxildir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, hələ neçə mln illər əvvəl Azərbaycan ərazisində ən qədim insanlar yaşamışlar. Ona görə də Azərbaycan “qədim insan” məskənlərinin olduğu ərazidir. Ölkənin hər tərəfinə insanların bu məskunlaşma məkəzlərindən yayıldığı güman olunur. Buna tədricən əhalinin sayının və yaşayış məntəqələrinin aertması səbəb olmuşdur. Arxeoloqlar Azərbaycan ərazisində Qarabağda (Azıx, Tağlar, Zar), Naxçıvanda (Qazma), Qazax (Damcılı), Lerikdə (Buzeyr) qədim insanların yaşadığını öyrənmişlər. Bunlardan Qarabağda Fizuli şəhərindən 17 km şimal-şərqdə Quluçay dərəsinin sol sahilində yerləşən AZIX mağarası alt paleolit dövrünə aiddir. Quluçay dərəsində ilk vaxtlar açıq düşərgələrdə yaşayan qədim insanlar iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar yaxınlıqdakı Azıx mağarasına köçmüşlər. Mağaranın ən qədim dövrə aid olan təbəqələrində ibtidai insanların işlətdikləri kobud daş alətləri tapılmışdır ki, bunlar da adi çay daşlarından hazırlanmışdır. İbtidai insanlar bu alətlərdən ov ovlamaq, ovladıqları heyvanları kəsmək və doğramaq üçün istifadə etmişlər. 1000 illər keçdikcə ibtidai insanlar fiziki və əqli cəhətdən xeyli inkişaf etmişlər, bunun nəticəsində də əmək alətləri təkmilləşmişdir.

İbtidai insanlar kiçik quruplar, dəstələr halında yaşayırdılar. Belə kiçik kollektivlər insan “sürüsü” və ya “ulu icma” adlanırdı. Ulu icma kortəbii şəkildə və təbiət hadisələri qarşısında aciz qamamaq məcburiyyətindən yaranmışdır, ona görə də onlar tez-tez dağılaraq sonra yeniləri yaranırdı. Ulu icma ibtidai icma quruluşunun ilk pilləsində meydana gəlmiş və qəbilə icması formalaşanaqədək davam etmişdir. Bu qədim insanların oddan istifadə etməsi onların həyatında çox mühim

hadisə olmuşdur. İlk vaxtlar ildırım çaxması və ya üzvi maddələrin “öz-özünə” yanması nəticəsində əmələ gəlmiş təbii oddan istifadə etmişlər. Sonralar isə odu quru ağac parçalarını, çaxmaq daşını bir-birinə vurmaqla əldə etmişlər. Od, ocaq insanların həyatında böyük rol oynamışdır. Çünki insanlar ocaqdan həm də isinmək, yemək bişirmək və vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün də istifadə etmişlər.

1968-ci ildə Azıx mağarasında ibtidai insana məxsus alt çənə sümüyü tapılmışdır ki, bu da dünyanın ən qədim belə tapıntılarından biridir. Bu insan “azıxantrop” adlandırılmışdır və bu tapıntı Azərbaycanın qədim insanların formalaşdığı ərazilərdən biri olduğunu sübut edir. Zaman keçdikcə Azıx adamları tədricən ətraf mühitə dərk etmiş, onlarda ibtidai dini təsəvvürlər yaranmış və onlar sadə incəsənətlə də məşğul olmuşlar. Orta poleolit dövründən başlayaraq ulu icma sıradan çıxaraq qəbilə icması yaranmağa başlamışdır. Bu dövrdə insanların istər ətraf mühitə münasibətində, istərsədə dini görüşlərində dəyişikliklər yaranmışdır. Həm dini təsəvvürlər həm təbiət hadisələrinə inam, ovsun və s. bu dövrdə olmuşdur. Qədim insanlığın son mərhələsi olan üst poleolit dövrü isə e.ə xII minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə isə ümumiyyətlə iqlimin mülayimləşməsi, bitki və heyvanat aləmində, ictimai həyatda da bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Abidələrdən tapılmış quraşdırma oraq dişləri, dən daşı və sürtgəclər, daş toxalar artıq bu dövrdə əkinçiliyində intensiv xarakter daşdığını göstərir. İctimai icma cəmiyyətində yeni yaranan əsas təsərrüfat sahələrindən biri də maldarlıq olmuşdur. Yaşayış yerlərinin topoqrafiasına əsasən söyləmək olar ki, yarımköçəri yaylaq maldarlığı Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyətinin orta inkişaf mərhələsində mövcud olmuşdur. Bu dövrün e.ə IV və III minilliklərə düşdüyü ehtimal olunur. Neolit və eneolit dövründə meydana çıxan ibtidai sənətkarlıq Tunc dövründə inkişaf edərək

daha da təkmilləşdi. Arxeoloji qazıntılardanəldə edilən müxtəlif əmək alətləri, təsərrüfat əşyaları o dövrdə sənətkarlığın müxtəlif qollarının dulusçuluq, dər və gönışləmə, toxuculuq və s. kimi müxtəlif mərhələlərdə inkişaf etdiyini göstərir. Bu dövrdə də incəsənət yüksək inkişaf tapmışdır. Məişət əşyaları həndəsi naxışlar, bəzək əşyaları, insan, heyvan və quş rəsımləri ilə bəzədilirdi. Bu dövrə aid qayaüstü rəsımlər (Qobustan) təsviri incəsənətin ən gözəl nümunələridir. Daha sonralar artıq insanlar arasında varlı və kasıb təbəqələr formalaşmışdır. Eyni zamanda tapılmış müxtəlif silah, nizə, ox ucluqları, xəncər, qılınc, balta, zireh, toppuz və s. həmin dövrdə hərbi döyüşlərin olduğunu da göstərir. Əhali qəfil hücumlardan qorunmaq üçün daha təhlükəsiz yerlərdə məskunlaşmışdılar. Belə yaşayış məskəninin ətrafına möhkəm müdafiə divarı çəkilir, dağlıq yerlərdə isə qalaçalar və müvəqqəti sığınacaqlar tikilirdi. Bəzi yaşayış məskənləri tayfalar arasında gedən münəqişlər zamanı yandırılırdı, qalib tayfa məğlub tayfanı öz tərkibinə qatır və onun var-dövlətini mənimsəyirdi. Bu dövrdə sahibkarların qulları ancaq onlara tabe olurdular.

VI-XVI əsrlərdə Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Eldənizlər, Elxanilər, Baharlı, Bayandurlu və Səfəvi dövlətləri xalqımızın tarixində müstəsna rol oynadılar. VI əsrdə Azərbayacanda feodal münasibətləri inkişaf edirdi. Kənd icmalarının torpaqları feodalların əlinə keçirdi, torpaqsız qalan icma üzvləri asılı kəndlilərə çevirilirdi. Əkilib becərilməsi çətinlik törədən torpaqlar isə sahibsiz qalırdı. Bu dövrdə Azərbaycanın cənubu Atropatena, şimalı isə Azlbanya olmaqla Sasani imperiyasının tərkibində idi. Sasani şahlarının islahatlarının islahatları ölkəmizdə feodal münasibətlərinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir, nəticəsə vergiyığan məmurların özbaşınalığına son qoyulmuşdur. Azərbaycanın şimal torpaqlarına farsdilli tayfaların köçürülməsi, xəzərsahili

ərəzilərdə mövqelərin möhkəmləndirilməsi üçün qalalar və müdafiə divarları inşa etdirirdilər. Beləliklə VI əsrin ortalarında Sasani dövləti Dərbənd keçid üzərindəki nəzarəti daha da gücləndirdi. Bununla da Böyük Qafqaz dağlarının zirvələrindən Xəzər dənizinin içəri sahillərinə qədər uzanan və bizim günlərə qədər öz əzəməti ilə insanları heyran edən möhtəşəm Dərbənd səddi və Dəmiqarı Dərbənd qalası yaradıldı. VII-IX əsrlərdə isə Azərbaycanda Xilafətə daxil olan ölkələrdə mədəniyyət sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Müsəlman şərqində ərəb dili rəsmi dövlət dilinə çevrildi. İdarə və məhkəmələrdə, məktəb və mədrəsələrdə, elmi və bədii əsərlər yazılarkən yalnız ərəb dili işlənirdi. Bu dövrdə İslamın təsiri ilə memarlıq və xəttatlıq daha güclü inkişaf edirdi. Günbəzli məscidlər tikilir, kufi xətti ilə kitabələr yaradılırdı. Bu dövrdə Bərdədə Tərtər çayı üzərində daş körpü, Şamaxıda böyük Cümə məscidi inşa edilmişdi. XI-XII əsrlər müsəlman intibahı dövrü Azərbaycanla sırf bağlı olmuşdur. Qədim və erkən orta yüzilliklərdə mədəniyyətin müxtəlif sahələrində böyük uğurlar qazanmış, Azərbaycan xalqı bu mədəni oyanışa çox dəyərli töhvələr vermişdir. Torpaqdan istifadənin təkmil formalarının meydana gəlməsi sənətkarlıq və ticarətin inkişafı Azərbaycanda iqtisadi dirçəlişi daha da sürətləndirdi. Şəhərlərimizin ölkə həyatında rolu daha da artdı. Beləliklə də Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil, Dərbənd, Naxçıvan bütövlükdə Şərqin önəmli sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrildi. İntibah dövründə həmçinin çoxlu məktəblər açıldı, yüksək təhsil verən mədrəsələr yaradıldı. Mədrəsələrdə Qurani-Kərim öyrədilir, dini biliklər və şəriətlə yanaşı məntiq, ərəb və fars dilləri müxtəlif təbiət elmləri öyrədilirdi. İntibah dövründə həm də şəhərsalma və memarlıq özünün yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə Azərbaycanın bütün böyük şəhərləri yeraltı saxsı borularla, içməli su ilə təchiz

olunurdu, çirkab suları isə xüsusi borularla yaşayış məntəqəsindən kənara axıdılırdı.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın mədəni həyatında baş vermiş ən önəmli yenilik böyük alim Nəsrəddin Tusinin Şamaxıda yaratdığı “Marağa rəsədxanası” olmuşdur. N. Tusi həm də görkəmli dövlət xadimi idi. O, Hülakü xanın məsləhətçisi, Abaqa xanın vəziri olmuşdur.

Beləliklə XV-XVI əsrlərdə bir-birini əvəz edən türk mənşəli sülalələrin hakimiyyəti dövründə mədəniyyətin inkişafına geniş imkanlar yarandı. Məktəb və mədrəsələr bu dövrdə əsas təhsil ocaqları kimi fəaliyyətini davam etdirirdi. XV əsrdə Azərbaycanın mədəni həyatında hökmdar–şair Cahən şah Həqiqinin böyük xidmətləri olmuşdur.

XVI əsrdə Azərbaycan–Türk dilinin Səfəvi imperatorluğunun dövlət dilinə çevrilməsi onun daha da inkişafına səbəb oldu. Səfəvi şahlarının müdrik siyasəti nəticəsində bu dövrdə fars dilində yazmaq ənənəsi tədricən öz yerinə Azərbaycan–Türk dilinə verdi.

Göründüyü kimi Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu öz azadlığı, öz həyatı uğrunda böyük mübarizələr aparmış və əzmkarlıq göstərmişdir. Öz bayrağı, öz dili, öz qanunları olan bir dövlətdir.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü dövr idi. İran və Rusiyanın maraq dairəsində olan Azərbaycan ərazisində tərəflər qanlı döyüşlər aparır, xanlıqlarla vuruşur, onları danışıqlar və ya zor gücünə öz nüfuz dairələrinə keçiməyə, son nəticədə Azərbaycanı parçalamaya can atdılar və buna nail oldular. XIX əsrin əvvəllərində cərəyan edən hadisələr Azərbaycanın tarixi siyasi coğrafiyasına əsaslı təsir etdi. Güllüstan və Türkmənçay müqavilələri nəticəsində Azərbaycanın orta əsrlərdəki vahid ərazisi iki qismə bölündü. Azərbaycanın iki yerə bölünməsi

tarixi ədəbiyyatda şərti olaraq “Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı)”, “Şimali Azərbaycan (Rusiya Azərbaycanı)” kimi terminlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. 1918-ci ildə Azərbaycan Cumhuriyyəti Dövlət Parlamentinin bəyannaməsində “Azərbaycan” adını işlətdi əslində isə şimali və cənubi Azərbaycan eyni etnik mənşəyə, dilə, dinə, adət-ənənəyə malik vahid bir xalqın məskunlaşdığı ərazinin iki yerə bölündüyü vaxtdan meydana gəlmiş, ilk vaxtlarda coğrafi mənə kəsb etsədə sonralar siyasi xarakter daşmışdır. Bununla yanaşı şimali və cənubi Azərbaycanın, müxtəlif dövlətlərin, ictimai quruluşların tərkibində qalması onların siyasi-ictimai-iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatına müxtəlif şəkildə təsir etmişdir. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalq Cumhuriyyətinin yaradılması Azərbaycan xalqının həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi daxil olmuşdur. Həmin tarix Respublika günü kimi təntənə ilə qeyd edilir. İstiqlal Bəyannaməsi bütün Türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə bütün şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik idarə üsulunun-parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin parlamenti öz fəaliyyəti ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusilə də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur. Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışan Cümhuriyyət Hökuməti və Parlamenti elmin təhsilin və xalq marifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət kərkəzində saxlayırdı. Ölkənin hər yerində müxtəlif pillədən olan məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq baxçaları, qısa müddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılır, kənd yerlərində xəstəxana və feldşer məntəqələri şəvəkəsi yaradılır,

yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. Bu baxımdan parlamentin Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda parlamentçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti dormalaşdı. Sovet Ruaiyasının hərbi müdaxiləsi və XI Qızıl Ordu hissələrinin qanlı hərbi əməliyyatları nəticəsində şimali Arbaycan yenidən Rusiyanın tərkibinə qatılsa da AXC xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoydu. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq AXC sübut etdi ki, ən qəddar müstəmləkə və represiya rejimləri belə Azərbaycan xalqının azadlıq ideyalarını və müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir. Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlamentli respublika olan AXC eyni zamanda bütün şərqdə, o cümlədə Türk-İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi idi. Tarix boyu hətta müstəmləkəyə çevilsə belə bu gün Azərbaycan müstəqil Respublikadır.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Xəzər Hüseynov, Elnar Əlizadə İkinci Dünya müharibəsinin başlanması: Naxçıvan Muxtar Respublikasında hərbi səfərbərlik.....	5
Saidə Babayeva Ortaq türk abidələri arxeoloji və yazılı tədqiqatlarda.....	11
Arzu Xəlilzadə Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin inkişafı tarixinə dair.....	14
Elmira Aliyeva The Importance of Telegraph Lines in the South Caucasus During XIX Century.....	20
Bikə Fərmanzadə İran–İsrail qarşılıqlılaşmasının tarixi kökləri və müasir geosiyasi təsirləri.....	26
Sabir Əhmədov Tayvan tarixinin dövrləşməsinə dair.....	30
Nəsrin Mehdiyeva Cənubi Qafqazda sovet milli-dövlət quruculuğu və etnoərazi ziddiyyətlərinin formalaşması.....	37
Yaqut Tağıyeva Yurdumun qədim tarixdən bu günə uzanan sarsılmaz addımları	45

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: new.history.bek@gmail.com

Editorial address

AZ1073, Baku city,
Yasamal dist.,
AM.Sharifzade 19
Phone: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: new.history.bek@gmail.com

İmzalandı: 09.04.2026
Onlayn çap: 15.04.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 8, 25 ç.v.
Sifariş: 163

aem.az saytında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 09.04.2026
Online publication: 15.04.2026
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 8, 25 p.s.
Order: 163

It has been published on aem.az
Address: Baku city, Yasamal dist.,
A.M.Sharifzade 19
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

